

PETRŐCZI ÉVA

MIÉRT ÉPPEN – NAGYBÁNYA?

Egy bibliai témájú iskoladráma margójára

Pontosan tíz esztendeje foglalkoztam először az itt bemutatásra kerülő, Nagybányán keletkezett, s az ottani református skólában előadott iskoladrámával, amely 1667 karácsonyán komoly sikert aratott a művészetek partiumi városában. Ekkor, első nekifutásra, még nem is annyira az Eszéki T. István tollából származó főszövegre, a *Rhythmusokkal való Szent Beszélgetés* című, biblikus szövegekből és történésekből építkező darabra összpontosítottam a figyelmemet, hanem sokkal inkább egy másik, ugyancsak nagybányai alkotásra, Diószegi György főbíró 1670-es keletkezésű, a drámához (vagy legalábbis annak bizonyos részeihez!) hasonló módon Balassi-hatást mutató alkalmi versével foglalkoztam.¹ Korábbi tanulmányomnak tehát a *Szent Beszélgetés* csupán az egyik mellékszála volt, bevezetésül azonban talán nem haszontalan felidézni egy évtizeddel ezelőtti megállapításaim egy rövidke részletét: „Az 1667 Nagykartson (Nagykarácsony) estéjén előadott, Sabbatai Cvi Messiás-tagadó szektája ellen irányuló színdarab több érdekes, témánkat is érintő adalékkal szolgál. Az első egy nagyon távoli *Szép magyar komédia*-visszhang, az a két sor, amelyben Ádám így eseng Évának:

„Jövel kapsold öszve szívemmel szívedet,
vegyed hozzád valo szives szerelmemet.”²

Ugyancsak a *Komédia*, különösen a Credulus-Sylvanus párbeszédek humora, eperízű frissessége jut eszünkbe az iskoladráma „Sido rabbi”-jának temperamentumos perlekedését olvasva: „Mi dolog? ki vagy Te? Mit nyelvelsz? Egy férges mogyorót valamit beszéllesz/ Nem adnék érette. Hát miért pirittyelsz? Ki tött prokátorrá? Ennyit miért pergesz?”³

A közvetett (avagy akár közvetlen) Balassi-hatás valószínűségét erősíti az idézett szövegben fellelhető inverzió is, az érzelmi fokozás költőnkénél olyannyira bevált, gyakran használt eszköze. Végül feltétlenül érdemes

1 PETRŐCZI 2006.

2 ESZÉKI 1667, 46.

3 *Uo.*

megemlítenünk, hogy a Franekerben, Utrechtben és Leidenben 1664–1666 közt tanult szerző nem akárkit bízott meg azzal, hogy színdarabjában vállalkozzék az Evangelista szerepének megformálására. Ez a nemes feladat éppen magának Nánási (Lovász) Istvánnak, Rivulinum nem sokkal későbbi puritánus „sztár-szerzőjének” jutott. Ami pedig azt mutatja, hogy Nagybánya ugyancsak messzire jutott 1670-re a „Rhytmistákat” kárhóztató Mikolai Hegedűs Jánostól,⁴ aki korábbi puritán literátorainkra oly jellemző módon a versírókat még a szent dolgoktól eltérítő veszedelemnek tartotta, míg alig huszonkét évvel később Enyedi István épp a vers, a verses színjáték erejében bízva indult harcba a Messiás-tagadók ellen, s vállalkozásához Nagybánya világi és egyházi kiválóságaiban keresett és talált is szövetségeseket.

Azt természetesen már a szöveggel való első ismerkedéskor sejtettem, hogy számomra ez a téma még nem tekinthető lezártnak. Első renden, ha már biblikus iskoladrámáról van szó, akkor – színházi nyelven – most finomítsunk egy kicsit az egykori, még minimalista „díszletezésen”, azaz, a nagybányai szellemi légkör bemutatásán. Thurzó Ferenc könyvének köszönhetően számos további információhoz juthatunk.⁵ Többek között Thurzó adhatja meg a választ arra, hogyan is kerülhetett a diák-színjátékosok közé, az Evangelista kulcsszerepében, Nagybánya történetének egyik legismertebb református lelképítőt, Nánási Lovász István. Nánási, a korábbi rektor, a franekeri egyetem neveltje, Daniel Dyke fordítója,⁶ ha olykor „össze is koccant” a várossal, mégis a település legnépszerűbb közszereplőinek egyike volt; valószínűleg ezért, közönségcsalogatásul, a közönség Szentírás iránti érdeklődésének fokozására kérték fel éppen őt – a korban elég szokatlan módon – az egyik főszerep eljátszására.⁷

Nagybánya város mentalitásának képét árnyalja egy olyan tényező is, amely részben még akár a nagy sikerű 1667-es iskolai színelőadásig is visszavezethető. Ahogyan Réti István *Egy város jellemképe – Nagybánya* című dolgozatában olvashatjuk:

„Ennek a nemzeti felelősségnek első jele 1796-ban, éppen száz évvel a festők megjelenése előtt, egy magyar vándor színtársulat alakulása Nagybányán ugyanakkor, amikor Pesten és Kolozsvárt is az első

4 Célzás Mikolai Hegedűs János *Biblia tanúi* című művének előszavára, Utrecht, 1648. (RMNy 2247.)

5 THURZÓ 1905.

6 NÁNÁSI LOVÁSZ 1670. (RMNy 3647.)

7 Nánási és Nagybánya viszonyáról részletesebben, lásd: THURZÓ 1905, 26–27.

megmozdulások történtek ez irányban. Egy »Magyar Jádzani akaró Társaság« nevében bizonyos Nagy János kérvényt nyújt be a tanácshoz engedélyért és megfelelő helyiségért, amint írja »...az Anyai Nyelvnek magasztalására mind a Nemes Magyar Publicumnak hasznos mulatságára, de főképpen gyenge Magyar Nemes ifjainknak nemcsak a bátorságban s Nemes magaviseleti gyakoroltatásában, hanem számtalan sok egyéb nemes tulajdonságok követésében is példaadó kalauz gyanánt ártatlan, szép, válogatott Magyar játékaikkal ki állani...«⁸

Minekutána a „Miért éppen – Nagybánya?” témát tisztáztuk, próbáljunk meg arra is választ találni, hogy két klasszikus, sokszor feldolgozott bibliai történet, az első emberpár bűnbeesése, illetve Jézus születése, mint „vegytisz-tán bibliai” első és ötödik rész közé vajon hogyan illik a polémiáktól hemzseggő, további három, rendületlenül hitvitázó rész, ha úgy tetszik, felvonás? A nem elsősorban, pontosabban a nem kizárólag biblikus felvonások háttéréről a dráma szövegét gondozó és kiadó Varga Imre így ír:

„Eszéki munkája a XVI. század hitvitázó drámáinak a hagyományát folytatja. Műve átgondoltabb a régi polemikus drámáknál, szervezésben felépített, legalábbis abban a formájában, ahogyan nyomtatás alá került. A darabnak a témáját (pontosabban: a darab bizonyos felvonásainak a témáját!) egy egykorú szenzáció szolgáltatta. Egy zsidó szekta feje és néhány száz híve a darab előadása előtti esztendőben áttért az iszlám vallásra. Sabbatai Cevi (vagy Cvi!) (1626–1676) mozgalma kiterjedt az egész világ zsidóságára. Magyarországon is voltak hívei, főként Budán... Hitehagyása szolgáltatta az alkalmat, hogy Eszéki a zsidó próféták jövendöléseiből megmutassa, beteljesültek a Messiásra vonatkozó ígéretek, itt az ideje a zsidók megtérésének, ahogyan megtér a drámában polemizáló rabbi is. Minthogy pedig a darabot karácsony előestéjén adták elő, a négy részből álló hitvitázó drámát megtoldotta a témához amúgy is vágó, a Jézus születéséről szóló ötödik résszel.”⁹

8 RÉTI 1940. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00648/20835.htm> (2016. január 1.)

9 ESZÉKI 1667, 86–87.

A korabeli néző- és olvasóközönség – köztük olyan notabilitások, mint Teleki Mihály,¹⁰ vagy csaknem húsz évvel később Wesselényi Kata – ellentétben a későbbi korok befogadóival, elsősorban nem az Ádám-Éva-kígyó konfliktus ábrázolására, illetve a Jézus születéséről és gyermekéveiről szól részletekre reagáltak, hanem a három *aktualizálva hitvitázóra*, s néhol röplapi stílusban replikázóra. Arra, amelyre olyan hevesen tudtak válaszolni, mint egy mai néző-olvasó bármely, sokunkat felkavaró, érintő kérdésre; akár egy blog-bejegyzésre. Sokan érezhették úgy a 17. század második felében, de akár még két generációval később is, hogy az „iszlamizáló” zsidók végső soron elsősorban a Biblia üzenetét igyekeztek megcáfolni, s Jézus életének és halálának példáját semmissé tenni. Dézsi Lajos egy 1908-as előadásában idézte Wesselényi Kata 1756-os verses laudációját, az alkalmi színmű felsőfokú dicséretét:

A nyomorult sidok vakoskodnak
Es igazság ellen patvarkodnak
Holott a Messias mar régen eljött
Profetakból e könyv bizonytságot tött.
Moses fedelét Isten végye el
Végre szemekről viszont végye fel
Igireti szerint Jézus hitire
Halálból valo elevenedésre
Wesselényi Kata ezt kívánja
Hogy meg viduljon Sion leánya
Es az egész Izrael meg tartassék,
Melyből az Úr Neve ditsőítették.¹¹

Az Eszéki T. István darabbal érdemben foglalkozó Varga Imre egy második, immáron csak a protestáns iskolák színjátszásával foglalkozó könyvében már jobbra csak megismétli a *Rhythmusokkal valo együtt Beszélgetés*-ről korábban mondottakat. Igazán újat csak egy fél mondatban kapunk, amikor „félíg betlehemes, félíg hitvitázó drámá”-nak nevezi a maga idejében nagyszerű darabot.¹² Ezzel a sommás meghatározással Varga Imre megerősíti

10 1667 karácsony előestéjén bemutatták a darabot Teleki Mihály udvarában. Az előadás annyira tetszett Telekinek, hogy a művet nyomtatásban is megjelentette. VARGA 1995, 58.

11 Idézi: DÉZSI 1908, 615.

12 VARGA 1995, 37.

bennünk a *Beszélgetés*-keltette foltvarrás-élményt, azt, hogy olvasás közben mindvégig úgy érezzük, voltaképpen két darabbal ismerkedünk. Meglehetősen szokatlan drámaírói technika volt ez a kora újkorban. Carsten Nahrendorf 2015-ben megjelent, Magdeburg humanista kultúráját bemutató könyvében abszolút határvonalat húz a „Bibeldrama” és a „konfessions-polemische Drama”, mint fő iskoladráma-csoportok közé.¹³ Nagyjából ezt a felosztást követi Marianne Kaiser jóval korábbi, 1972-es könyve is, amelynek fő témája a protestáns iskoladráma németországi története, továbbá annak szerepe az udvari kultúra és az abszolutizmus ellen harcban. Itt a tizenhetedik században meglehetősen gyakori „Die Geburt unsrer Heylandes”, azaz „Megváltónk születése” téma mellett ugyancsak nem voltak ritkák az éles polémiák sem.¹⁴

Abban azonban semmiféle szakirodalmi háttér nem segít kiigazodni bennünket, milyen is volt valójában Eszéki T. István szerzőként. Amiben sok kortársától és műfajbéli társától különbözik: ő nem a deklamáció híve, s a színpadot nem téveszti össze a szószékkal, nem prédikál és nem is prédikáltat a közönségnek. Számára a bibliai történetek *hidat* építenek saját műve és annak befogadói közé, a dialógus, a darab sodrából ki-kiszólás embere, korát messze megelőző módon. Nézzük például a *Köszöntés* néhány sorát, amely élénkségével rácsodálkoztatja a karácsonyra készülő közönséget – de a szövegét az év bármely szakában olvasókat is –, arra az ajándékra, amelyet Jézus születése által kapott a világ. Ez a biblikus prológus egyenesen John Donne *Szent szonettjeinek* szerelem-közeli, mert istenszerelemtől fűtött hangjára emlékeztethet bennünket:

Mert örülhetz méltán Jesus Christus nyája.
Mert te vagy Sionnak kegyes szűz leánya,
El jött már te hozzád világ Messiása:
Ez a' te jegyessed Istennek egy Fia!

Nem örülnél-é hát el-jövetelinek?
Nem fognád-é kezét szép szerelmesednek?
Nem ölelnéd-é meg, tiszta szerelmének,
Hogy legyél részesse gazdag kegyelmének?¹⁵

13 NAHRENDORF 2015, 343.

14 KAISER 1972.

15 ESZÉKI 1667, 23.

Eszéki T. Ádámjának és Évájának első, népdal-édességű bemutatkozását követően a bűneset leírása következik, hogy azután az engedetlenségük miatt haragvó Isten a tizenhetedik századi hitviták indulatosságával szólaljon meg, főbűnösként a kígyót kárhozatva:

Kigyó, mindenféle földi férgek között
Te légy utálatosb s' gonosságba rögzött,
Port egyél, méreggel minden tagod fűzött
Legyen, mivel erre irigységed üzött.¹⁶

Nem sokkal ezután, az I. Tanítvány szavaiban az a korabeli szemlélet nyilvánul meg, hogy az Ószövetség szereplőinek egy része az Újszövetségben ismét csak elébünk lép, még mindig prófétai szerepkörben. Így lesz azután Keresztelő Szent János Illés próféta mentalitás- és szolgálatbéli rokona:

Oh ISTEN embere szerelmes Mesterünk
Keresztelő János meg-ígért Illyésünk,
Ha meg-lehet vala éltünket le-tennünk,
Keszek valánk veled az halálra mennünk.¹⁷

Ugyanez, a múltat a jelennel való összekapcsolás, ez az aktualizáló törekvés nyilvánul meg a „Th. Deak”, vagyis az ifjú teológus szavaiban is:

Mint jázdottata meg-tudod Bárchochéba,
Hogy már ö Messiás Hajnal csillag fia
De csalárd volt, ugy lön neve is Barchozba,
Mert vala igazán álnokságnak fia.

De mit hozok ilyen régi dolgot elő?
Közelebb az el-mult harmadik esztendő,
Melyben támadt vala egy álnok hitető:
Sebetha Sebi volt neve, szem fény vesztő.¹⁸

16 ESZÉKI 1667, 32.

17 ESZÉKI 1667, 37.

18 ESZÉKI 1667, 63.

A darab legemelkedettebb, s leginkább a Bibliához közeli szavait a „Megtért sido” szájába adja a szerző. Egy olyan szereplőjébe, aki már jócskán megjárta a tévelygés poklát:

Le kellett szállani a Dávid házának
Alázatosságra, hogy a' Messiásnak
El-jöveteléről, mind a' Profétáknak
Sok jövendölések ki-mutatodgyanak-

Lelki Király volt ő, lelki volt országa,
Lelki békessége, lelki méltosága:
Nem kellett ő néki senki urasága,
Proféták szavai czéloznak mind arra.

.....

Nem ígér az Isten sohol két Messiást,
Hanem az egy felöll hagyott olyan irást,
Hogy ebben Királyi dicsösséges pompát
Hidgyünk, s' szelédségnek láthassuk példáját.¹⁹

1667-ben, a *Beszélgetés* elkészülte és előadása idején Szhárosi Horváth András tíz énekből álló életműve még nagyon elevenen élt és munkált a lelkipásztorok és a gyülekezetek tudatában és lelkében.²⁰ Így a „Lelki békessége, lelki méltosága/Nem kellett ő néki senki urasága” sorok gondolati tartalmában és ritmusában is visszaköszön, egyfajta öntudatlan parafrázisként. Szomorú igazságnak tűnik az, amit Csomasz Tóth Kálmán, a magyar református zenetörténet jeles alakja ír az általa szerkesztett énekeskönyv egyik legszebb, 380-as számú darabjáról: „Legmaradandóbb értékű, és egyben a magyar reformátori énekköltés egyik legbiblikusabb és legerőteljesebb éneke, a *Semmit ne bánkódjál*, 1806 óta csaknem teljesen feledésbe merült.”²¹ Egy biblikus

19 Eszéki 1667, 67.

20 A szóban forgó vers a 16–17. században megjelent 22 közös protestáns, 8 evangélikus, 7 református és egy katolikus énekeskönyvben. – Vö.: Horváth 1992, 543–544.

21 Csomasz Tóth 1950, 407.

zeneszerző szép találkozása ez egy bibliai tárgyú iskoladráma szerzőjével. Ugyanilyen író-énekszerző találkozás tanúi lehetünk a darab *Be-rekesztés*-ében is, a RITMISTA szavaiban:

Oh nagy csudálatos bölcsességü Isten!
Igaz vagy s' hatalmas cselekedetidben.
E' világ egészszén úgy van kezeidben,
Hogy mindenek tölled legyenek jó rendben.²²

Ezekben az Eszéki T. István-sorokban pedig egy másik, ugyancsak tizenhatodik századi, egyversűként is halhatatlan énekszerzőnk, Kecskeméti Végh Mihály szava zendül meg, az ő ötvenötödik zsoltáráé,²³ méghozzá olyan pontossággal, hogy akár az Eszéki-szöveggel is eldúdolható a Psalmus Hungaricus dallama! És ezzel az epizóddal még nem is fejeződött be azoknak az exemplumoknak a sora, amelyekből kitűnik Eszéki T. István alapos egyházzenei jártassága és – ami még ennél is különlegesebb szakmai erény: helyenként kifejezett költői tehetséget mutató parafrazeáló készsége. Harmadik példaként álljon itt az Evangelista monológjának néhány sora:

Hála légyen menybéli szent Atyánknak,
Hála légyen született Jésumknak,
A' sz[ent] léleknek mi vigasztalonknak,
Bölcs oktatonknak.²⁴

A fentiekben idézett néhány sor a XVI. századi boroszlói kézirat egyik legszebb, a református és evangélikus énekeskönyvekben is fellelhető, de nagyon ritkán énekelt, *Nagy hálát adjunk...* kezdetű darabjának tizenhetedik századi újrafogalmazása. Az eredeti, a minta így hangzik:

Nagy hálát adjunk az Atyaistennek,
Mennynek és földnek szent Teremtőjének,
Oltalmazónknak, kegyes éltetőnknek,
Gondviselőnknek...²⁵

22 Eszéki 1667, 79.

23 Kecskeméti Vég Mihály verse hat 16–17. századi kéziratban és 27 nyomtatványban található meg. Vö.: HORVÁTH 1992, 423–424.

24 Eszéki 1667, 78.

25 Énekeskönyv, magyar reformátusok használatára, Bp., Református Sajtóosztály, 1976, 225. ének, 286–287.

Ez az 1590-ból, Debrecenből származó ének nyilvánvalóan fontos építőköve volt a szomszédos partiumi települések – így Nagybánya későbbi hitéletének is. Komoly tanulsággal szolgál végül a *Bé-rekesztés*, e feltvárrás-színadarab utolsó jelenete is, amelyen – mint az Eszéki T. István-szöveg egészén – átsejlik az erőteljes biblicitás háttérében a bibliai tartalmak közlését és befogadását segítő *költőiség*. Olykor olyan arányokkal is, hogy míg a bibliai utalásoknak csak egy-egy sor jut, addig az azt megtámogató „gondolat-bokornak” akár három is. Mint például az alábbiakban, Juda plasztikus jellemzésében:

Ezekiel mondja le-tört gyenge Agnak,
De az Isten hegyén fel-nő s' ágainak
Árnyékában minden állatok lakhatnak
Gyümölcsözik s' rajta költhetnek madarak.²⁶

A nagy sikerű karácsonyi színelőadás során természetesen nem volt mód a darabban megszólaló igehelyek pontosításra, a kinyomtatott változatban azonban minden bibliai locus pontosan megjelenik, lapalji jegyzetként, olyan pontossággal, hogy bizvást nevezhetjük őket az olvasóknak szánt bibliaiskolának is.

A vázlatos bemutatás summájaként idézzük végül a huszonegyedik század egyik legjelesebb iskoladráma-kutatójának, az *Iskola és színház* című monográfia szerzőjének, Bodó Mártának szavait.²⁷ Ő ugyan a Kolozsvári Római Katolikus Teológiai Karon szerzett doktori címet az erdélyi iskoladrámákról írt dolgozatával, de megállapításainak egy része szuprakonfesszionális. *Az iskolai színjátszás évszázadai: élő forrás a mának* című dolgozatában²⁸ a csíksomlyói darabokat jellemzi, de e jellemzés kulcsmondatai maradéktalanul érvényesek Eszéki T. István művére is:

„A keresztény (keresztyén!) szellemben működő iskolákban előadott színadarabok jól illeszkednek a dramatikus hagyományok fősodrába, hiszen a színpadon játszó személyek megjelenítő ereje által egy másik, transzcendens világ jelenik meg a néző előtt és számára is átélhető módon. Ez a »másik világ« pedig az »evilág« kínzó kérdéseit mutatja meg, sőt, válaszolja is meg vagy segít a megoldás felé vezető útra lelteni. A

26 ESZÉKI I. i. m. 81.

27 BODÓ 2009.

28 BODÓ 2012.

keresztény alapú, világnézetű, ihletettséggű színház művészi szempontból és egzisztenciálisan érvényes előadásokat, élményt hoz létre, mert az emberi lét gyökereit, a leglényegesebb, örök emberi kérdéseket vilantja fel, bennük sűrűsödnek századok, bölcs emberek tapasztalatai.”

Befejezésül közvetlenül Eszéki T. István egyszerre biblikus és hitvitázó darabjára alkalmazva Bodó Márta megfigyeléseit: a darab nem mindennapi sikerének titka minden valószínűség szerint abban a kettősségben rejlett, hogy egyszerre foglalkozott a transzcendens világgal, azaz a Biblia világgal és a korabeli „evilág”, a tizenhetedik század egyik, a hívő lelket kínzó kérdésével, egy hamis Messiás-szekta térhódításával. Mégpedig olyan igényes módon, hogy párhuzamosan képes volt megfelelni az „utile” és a „delectare” kettős elvárásának.

On István Eszéki' s School Drama: *A Holy Debate in Rhymes*

I had already written shortly about István Eszéki's drama, in an earlier work of mine, entitled „The Puritanized Balassi – Case Study on György Diószegi's Applied Poem from 1670.” Now I give a more detailed analysis on this drama which was performed on the Christmas evening of this year, and at the same time I try to draw the intellectual panorama of Nagybánya (Rivulinum), in the second part of the 17th century. The text and the documents of the performance are in the focus of my present paper. Besides, I try to „unveil” the fact, why István Nánási Lovász, a Puritan priest of this important town of the Parts (Partium) played one of the leading roles, the Evangelist, though he was educated in the basically not „theatre-friendly” Dutch university towns of Utrecht and Leiden, for three years (1666-1667). Was he just individually brave, daring and modern or was it just part of unusual the couleur locale of Nagybánya? We know from several – mainly Lutheran – documents that this very town was more „poetry accepting and cultivating” (in the form of rhymed prayers and passions) than any of the towns in the region. It's a remarkable fact that in his drama he felt the poetical form a stronger weapon against the counter-Messianic sect of Sabbathai Cvi than the usual prose polemics of his age.